

Як часто відбувалися суди про чари?

Законні приписи і місцеві плітки були, безперечно, важливими складниками судів про чари. Але не варто переоцінювати їхнє значення, адже вони служили тільки тлом і рушійною силою судів. Самі вони не можуть дати цілісну картину українських судів про чари. Аби скласти більш-менш чітке уявлення, слід звести докупи дані всіх досліджених судів та спробувати проаналізувати їх. Основу аналізу становлять 198 справ про чари. Дехто з дослідників європейських судів над відьмами вимагає залучати справи про образу чести, якщо в них фігурували обвинувачення у відьомстві, щоб отримати панорамну картину цих судів. Гадаю, у цьому є сенс, адже історії зачарування, які зазвичай передували «образливим» звинуваченням у відьомстві, мало чим відрізняються від справ про чари: підозри в чаклунстві виникали за однаковою схемою. Відміна тільки в тому, що в першому випадку жертва уявного відьомського нападу з різних причин не зверталася до суду, а обвинувачувала приватно – прямо у вічі чи й поза очі «відьми». Тому аналізовані справи охоплюють і справи про образу чести. Співвідношення справ про відьомство до справ про образу чести становить 7:3.

Переважна більшість справ (189) датовані XVII–XVIII століттями, але для порівняння використано також окремі справи XVI і XIX сторіч. Як було сказано у вступі, понад половину проаналізованих судових процесів (158) відбулися у трьох воєводствах Речі Посполитої – Волинському, Подільському та Руському.

Таблиця 1.1

Справи про чари з Волинського воєводства
(за місцем походження і кількістю)

Міста й містечка	Кількість справ
Дубно	11
Ковель	9
Кременець	17
Луцьк	1
Миропіль	2
Олика	25
Володимир	4
Вижва	18

Таблиця 1.2

Справи про чари з Подільського воєводства
(за місцем походження і кількістю)

Міста й містечка	Кількість справ
Бар	3
Кам'янець	41
Летичів	1
Сатанів	3

Таблиця 1.3

Справи про чари з Руського воєводства
(за місцем походження і кількістю)

Міста й села	Кількість справ
с. Багнувата	1
с. Березнича	1
с. Гвіздець	1
с. Задільське	2
с. Ільник	3
с. Липиць	1
Львів	4
с. Розсохач	1
Самбір	2
с. Черешів	1
с. Чуква	6

Утім, кількість судових процесів про чари в тому чи тому місті свідчить не так про інтерес місцевої влади до подібних справ, як про стан збереженості документів. Наприклад, найбільше справ про чари походить із Кам'янця, Олики, Вижви й Кременця, де міські архіви збереглися порівняно добре. Це певним чином обмежує спроби дослідників застосувати квантитативний аналіз, не дозволяє зробити ширші узагальнення, адже неможливо висновувати щось про події, не підтверджені у джерелах. Навіть в окремих західноєвропейських країнах, де стан архівної справи набагато кращий, історики сумніваються у доцільності застосовувати статистичний аналіз до відьомських процесів. Джеймс Шарп з приводу англійських судів про чари зазначив: «Дослідження переслідувань відьом в англійських судах веде до неповних і дещо суперечливих висновків. Почасти це результат стану збереженості документів»; унаслідок його низького рівня «...всі спроби підрахувати кількість обвинувачених і страчених як відьом в Англії перетворюються тільки на високоінтелектуальне тренування з побудови припущень». І попри всі обмеження, є кілька речей, про які можна дізнатися з уцілених матеріалів: «...ті документи, які все-таки збереглися, дають серйозне підґрунтя для дослідження окремих важливих речей: приблизне співвідношення відьмаків-чоловіків і відьом-жінок, частота засудження і покарання відьом та суть учинків, за які звинувачували у відьомстві»¹¹¹.

На жаль, фрагментарний характер матеріалів з українських міських судів не дозволяє з належною повнотою окреслити «портрет» тих, кого звинувачували у відьомстві. Крім того, українські джерела, на відміну від західно- і центральноєвропейських, дуже рідко подають відомості про вік, віросповідання та сімейний стан задіяних сторін.

Проте доступні нам дані, справді, дозволяють вирахувати приблизне співвідношення обвинувачених у відьомстві чоловіків і жінок. Історики полювання на відьом уже давно чимало уваги приділяють гендерному аналізу судів. Раніше їхньою метою було спростувати твердження, ніби полюван-

¹¹¹ J. A. Sharpe, *Instruments of Darkness*, p. 125.

ня на відьом фактично було полюванням на жінок. Гендерний аналіз дав цікаві результати: навіть у таких країнах, як Данія, Англія й Угорщина, де абсолютну більшість потерпілих від переслідувань становили жінки, 10–15% обвинувачених все-таки були чоловіками. Загалом же в європейських країнах серед притягнутих до суду за відьомство було 20–30% представників сильної статі. Однак були країни, де ситуація кардинально відрізнялася від решти, зокрема у Фінляндії чоловіки становили 50% обвинувачених, в Естонії – 60%, у Росії (принаймні у XVII сторіччі) – 70%, а в Ісландії аж 90%¹¹². На мою думку, це свідчить про те, що в різних культурах були різні уявлення про природу відьомства: одні (їх більшість) пов'язували чари з жіночою сферою впливів, інші – з чоловічою. В українських землях відьомство очевидно вважалося жіночою справою – чоловіки тут складають не більше 22% звинувачених у відьомстві.

Щоб остаточно зруйнувати кліше про «полювання на жінок», дослідники залучали до аналізу дані про стать не лише обвинувачених, а й позивачів. Уже згаданий Джеймс Шарп дійшов висновку, що головними й переважними учасниками англійських судів про чари були жінки. Вони фігурують у матеріалах судів і як звинувачені, і як позовниці. Крім того, жінки завжди активно бралися відшукувати відьомські знаки на тілі обвинуваченої людини, а ще часто виступали в ролі свідків¹¹³. При побіжному огляді українських судів про чари може скластися хибне враження, ніби тут ситуація помітно відрізнялася, бо позивачами виступали переважно чоловіки. Однак після детального вивчення судових матеріалів вочевидноється, що в більшості випадків чоловік оскаржував у суді, представляючи позицію своєї дружини або іноді матері, які були справжніми ініціаторами обвинувачення.

Соціальна приналежність учасників процесів про чари виразно однотипна: у 90% розглянутих випадків звинуваче-

¹¹² Дані запозичені з кн.: G. Scarre, *Witchcraft and Magic in Sixteenth and Seventeenth Century Europe* (Basingstoke, 1987), p. 25; R. Briggs, *Witches and Neighbours*, p. 261.

¹¹³ J. Sharpe, *Women, Witchcraft and the Legal Process*, p. 106–124.

ний і позивач мають однаковий соціальний статус, мало того, вони або сусіди, або колеги, або взагалі родичі. Набагато рідше (10%) процеси відбувалися між представниками різних соціальних прошарків; у таких випадках здебільшого представники вищого стану оскаржували представників нижчих станів або навіть своїх підлеглих. Нарешті, вже зовсім епізодичні випадки, де в ролі обвинувачених виступають представники або маргінальних груп – жебраки й волоцюги, або іноетнічних меншин (серед аналізованих справ лише одне звинувачення циган, одне – турка і п'ять – євреїв).

Як уже з прикрістю зазначено, матеріали українських судів звичайно не фіксують докладну особисту інформацію про учасників процесів. Однак можна окреслити кілька професійних груп, представники яких найчастіше фігурують у ролі обвинувачених. Насамперед це ремісники, члени цехів та їхні дружини; втім, це зрозуміло, бо йдеться про міське середовище. Згадуються також священики або дружини священиків, причому майже завжди в ролі звинувачених, що промовисто засвідчує зв'язок у тогочасних уявленнях релігії з магією. Ще одна і теж досить часта професійна група – жовніри.

Насамкінець цікаво простежити ставлення судів до звинувачень у відьомстві. Одразу зазначу, що до кари на горло було засуджено 13 осіб із 223 обвинувачених. Друге серед тяжких покарань – вигнання і публічне побиття різками. Але в більшості випадків обходилося присудженням штрафу на користь суду або церкви. Прикметна риса українських судів про чари – суд дуже часто відмовлявся провадити слідство: така ситуація характерна для понад половини випадків. Це пояснюється не тільки бездоказовістю звинувачень у чаклунстві, а й узагалі порівняно м'яким типом судівництва, де дуже рідко застосовували тортури, а жорстокі вироки виносили лише у справах про дітовбивство. Завважмо також, що судді не виділяли справи про чари в якусь окрему групу: в більшості кримінальних справ слідство ініціювалося у виняткових випадках.

Попри суворі законні приписи щодо розгляду справ про відьомство, на практиці українські суди надзвичайно рідко

до них зверталися. В принципі, законодавча база мало чим відрізнялася від тієї, що існувала, наприклад, у Священній Римській імперії чи Франції, хоча й там у справах про чари зовсім не завжди дотримувалися букви закону. Але низький відсоток смертних вироків свідчить про розходження між теорією і практикою. Це не стільки виказує поблажливе ставлення суддів до звинувачених у відьомстві, як оприявнює особливості функціонування системи судочинства загалом. Переважно у членів суду не було спеціальної освіти, а діяльність судів звичайно не контролювали жодні вищі структури. Це дозволяло суддям ігнорувати «безнадійні» з огляду на доказовість справи про чари. Однак специфіка судової системи ще не все здатна пояснити. Як це не парадоксально, але в історіографії неконтрольований розмах полювань на відьом у німецьких і французьких землях традиційно пояснюють саме відносною автономністю і партикуляризмом цих земель. Аби з'ясувати причини толерантного ставлення до справ про чари, треба звернутися до іншого рівня пояснень – рівня уявлень, вірувань і переконань.